

Een gemeenschappelijke oriëntatie

Over de *Ritual Studies* en ontwikkelingen binnen het liturgiehistorisch onderzoek

Louis van Tongeren

1. Inleiding

De liturgiewetenschap was één van de partners bij de interdisciplinaire bestudering van rituelen en ritueel handelen waar de *Ritual Studies* (RS) uit voortgekomen zijn.¹ Andere dragende disciplines waren de godsdienstwetenschappen en de antropologie, vakgebieden die sterk menswetenschappelijk en sociaal-wetenschappelijk georiënteerd zijn. Dat betekent dat de affiniteit met de RS zich vooral manifesteert bij de praktisch-theologische en de pastoraal-liturgische benaderingen binnen de liturgiewetenschap. Op het eerste oog ligt het dan ook niet voor de hand om in het kader van de RS te spreken over liturgiehistorisch onderzoek. Beide benaderingen lijken immers ver uiteen te lopen en elkaar misschien zelfs wel uit te sluiten. Een typering van beide brengt vooral de verschillen en tegenstellingen aan het licht.

Binnen de RS is de focus van het onderzoek gericht op de actualiteit en werkt men vooral synchroon. Van de onderzoeker wordt een zekere nabijheid of betrokkenheid bij het object verondersteld omdat de eigen waarneming middels bijvoorbeeld participerende observatie een belangrijke informatiebron is. Tevens hanteert men een open en brede benadering van ritualiteit waarbij men ontvankelijk is voor rituelen die zich als nieuw aandienen en die zowel collectief als individueel vorm kunnen krijgen. De RS richten zich niet alleen op cultureel en religieus bepaalde gedragingen die het leefpatroon gedurende het jaar of op de levensas markeren, maar ook op de meer onbeduidend lijkende handelingen die het leefritme van alledag vorm geven. De werkwijze is vooral descriptief; het accent ligt meer op het signaleren en beschrijven dan op het interpreteren.

¹ Dit is de geannoteerde Nederlandse versie van de inleiding tijdens het congres *Die modernen Ritual Studies als Herausforderung für die Liturgiewissenschaft* van de Arbeitsgemeinschaft katholischer Liturgikdozentinnen und -dozenten im deutschen Sprachgebiet (AKL) in samenwerking met het Liturgisch Instituut van 28 augustus tot 1 september 2006 in Soesterberg. De *Ritual Studies* zijn in Nederland vooral geïntroduceerd door Paul Post. Van zijn vele publicaties over deze benadering vermeld ik hier slechts twee recente overzichtsartikelen waarin tevens een uitgebreide literatuuropgave is opgenomen; zie P. POST: 'Ritual Studies. Einführung und Ortsbestimmung im Hinblick auf die Liturgiewissenschaft', in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 45 (2003) 21-45; IDEM: 'Na de lange jaren zestig. Liturgiewetenschap en *Ritual Studies*: opkomst, typering en actuele uitwerking van een relatie', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 22 (2006) 91-113.

De historische benadering daarentegen is gericht op het verleden en werkt diachroon. Van de historicus wordt enige afstand gevraagd; zowel een afstand in tijd om de continuïteit of discontinuïteit van ontwikkelingen en gebeurtenissen aan te kunnen geven en in een perspectief te plaatsen, als ook een afstand in betrokkenheid om een betrouwbare reconstructie en een geloofwaardig beeld van het verleden te kunnen schetsen. Daarbij zal de historicus de beschikbare bronnen niet alleen beschrijven, maar ook kritisch-normatief toetsen, en op zoek gaan naar momenten, gebeurtenissen en personen die van invloed zijn geweest op ontwikkelingen en breuklijnen markeren en daarmee het alledaagse overstijgen. Ook in methodisch opzicht lopen beide benaderingen uiteen. Binnen de *RS* worden methodieken van de sociale en culturele wetenschappen gehanteerd met gebruikmaking van diverse empirische onderzoekstechnieken, zowel kwantitatieve als kwalitatieve. Binnen de liturgiegeschiedenis neemt tekstkritisch onderzoek van de bronnen met behulp van literaire methoden een centrale plaats in.

Bij wijze van karikatuur kunnen de verschillen tussen beide benaderingen enigszins gechargeerd worden samengevat in de volgende dichotomieën: synchroon versus diachroon; descriptief versus normatief; geleefde praktijk versus voorgehouden ideaal; experiment versus voorschrift; individueel versus collectief; particulier versus universeel; persoonlijk versus objectief; inductief versus deductief.

Bij nader inzien liggen de liturgiegeschiedenis en de *RS* in menig opzicht echter minder ver uit elkaar. Om dat in beeld te brengen richt ik me eerst op de liturgiegeschiedenis en refereer ik aan de dominante positie die de historische benadering lange tijd binnen de liturgiewetenschap heeft ingenomen, en signaleer ik vervolgens een aantal verschuivingen die zich binnen het liturgiehistorisch onderzoek hebben voorgedaan. Dan zal blijken dat er op verschillende punten raakvlakken en overeenkomsten zijn tussen de bestudering van de liturgie vanuit historisch oogpunt en vanuit het perspectief van de *RS*. Daarop aansluitend hoop ik aan de hand van enkele punten aan te geven hoe beide benaderingen voor elkaar van waarde kunnen zijn en elkaar kunnen uitdagen.

2. Dominantie van de historische benadering

Sinds de opkomst van de wetenschappelijke bestudering van de liturgie in de negentiende eeuw is de historische oriëntatie altijd prominent aanwezig geweest en heeft zij de pastoraal-liturgische en systematisch-theologische benaderingen lange tijd gedomineerd. Het accent lag op de historisch-filologische en historisch-kritische bestudering van de bronnen met het oog op het ontsluiten ervan in tekstkritische uitgaven. Deze edities maakten inhoudelijke theologische analyses mogelijk en op grond van de resultaten die verkregen werden door vergelijkend en genetisch gericht onderzoek kon de ontwikkeling van de liturgie aan de hand van deze bronnen beschreven worden.

In het recente wetenschapstheoretische debat over het statuut van de liturgiewetenschap wordt de liturgiehistorische benadering ter discussie gesteld, zowel wat betreft haar dominantie als wat betreft haar methode en object.² Vooral het accent dat lange tijd lag op de filologische, comparatieve en historisch-kritische bestudering van de bronnen lijkt aan herziening en nuancering toe. Binnen deze benadering worden de bronnen geïdentificeerd met de liturgische boeken, met als gevolg dat de historische ontwikkeling van de liturgie beschreven wordt aan de hand van de geschiedenis van de liturgische boeken. Dit geldt zowel voor menig detailstudie als voor de algemene liturgiehistorische overzichten en de historische beschrijvingen van de verschillende onderdelen van de liturgie in de handboeken van het begin van de vorige eeuw tot op heden.³ De verscheidenheid aan *sacramentaria*, *lectionaria*, *antifonaria* en *ordines* representeert de diversiteit aan vroegmiddeleeuwse liturgische tradities. De dominantie van bepaalde typen binnen een genre, de eliminering van anderen, de onderlinge ontleningen, de toevoegingen van elders, de uiteindelijke samenvoeging van de boeken van deze verschillende genres met als belangrijkste representanten het missaal, het brevier en het rituale, en de revisie die deze laatstgenoemde boeken enkele malen hebben ondergaan, schetsen de ontwikkeling van de liturgie van de vroege Middeleeuwen tot aan Vaticanum II en typeren deze als een ontwikkeling van pluriformiteit naar uniformiteit en van particulier of regionaal naar universeel. Deze meer klassieke benadering heeft haar waarde bewezen en verdient het om gecontinueerd te worden. Immers, de

²Zie bijvoorbeeld P. POST: 'Zeven notities over rituele verandering, traditie en (vergelijkende) liturgiewetenschap', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 11 (1995) 1-30; R. TAFT: 'Über die Liturgiewissenschaft heute', in *Theologische Quartalschrift* 177 (1997) 243-255; IDEM: 'A generation of liturgy in the academy', in *Worship* 75 (2001) 46-58; G. WINKLER & R. MESSNER: 'Überlegungen zu den methodischen und wissenschaftstheoretischen Grundlagen der Liturgiewissenschaft', in *Theologische Quartalschrift* 178 (1998) 229-243; B. KRANEMANN: 'Grenzgängerin zwischen den theologischen Disziplinen. Die Entwicklung der deutschsprachigen Liturgiewissenschaft im 19. und 20. Jahrhundert', in *Trierer Theologisches Zeitschrift* 108 (1999) 253-272; IDEM: 'Schwerpunkte liturgiewissenschaftlicher Forschung im 20. Jahrhundert', in W. RATZMANN (Hg.): *Grenzen überschreiten. Profile und Perspektiven der Liturgiewissenschaft* (Leipzig 2002 = Beiträge zur Liturgie und Spiritualität 9) 67-80.

³Het is ondoenlijk om hier detailstudies te vermelden. Wat betreft de handboeken kan exemplarisch verwezen worden naar zowel een voorbeeld uit het verleden als naar enkele recente: V. THALHOFER & L. EISENHOFER: *Handbuch der katholischen Liturgik* (Freiburg i. Br. 1912²); H.B. MEYER, HJ. AUF DER MAUR, B. FISCHER, A. HÄUBLING & B. KLEINHEYER (Hg.): *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft* 1-8 (Regensburg 1983-...), en A. CHUPUNGO (ed.): *Handbook for Liturgical Studies* 1-5 (Collegeville MN 1997-2000). Liturgische bronnen zijn ook gereduceerd tot liturgische boeken in de naslagwerken C. VOGEL: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources* (Translated and revised by W. STOREY & N. RASMUSSEN) (Washington 1986); E. PALAZZO: *Le moyen âge. Des origines au XIIIe siècle. Histoire des livres liturgiques* (Paris 1993).

grote overzichten zijn betrouwbaar en zijn belangrijk als algemene referentie en tevens functioneren zij als kader waarbinnen nieuwe detailstudies gesitueerd en gepositioneerd kunnen worden.

Deze benadering kent echter ook haar keerzijde en heeft haar beperkingen waarvan ik er hier twee naar voren wil halen. Ten eerste representeert de geschiedenis van de liturgische boeken grotendeels de ‘officiële’ liturgie, dat wil zeggen: de door de kerkelijke overheid gecreëerde, geïnitieerde, beoogde en gesanctioneerde liturgie. De bronnen laten echter ook afwijkende opvattingen zien; deviante stromingen worden in de geschiedenisboeken weliswaar genoemd, maar het perspectief wordt gevormd door ontwikkelingen die zich (succesvol) hebben voortgezet. Het liturgisch materiaal dat in deze boeken is opgenomen is grotendeels afkomstig uit een klerikale omgeving of samengesteld in een monastiek milieu. Dit betekent dat er sprake is van vakwerk, dat geleverd is door specialisten, die theologisch goed onderlegd waren; bovendien had dit vakwerk in belangrijke mate diegenen als doelgroep die ‘beroepsmatig’ intensief bij de liturgie betrokken waren en er frequent aan participeerden (priesters en monniken). Een tweede keerzijde is dat de liturgie vrijwel gereduceerd wordt tot tekst wanneer de historische bestudering van de liturgie primair gebeurt op basis van deze schriftelijke bronnen. Dit betekent dat niet de verschillende dimensies van de concrete voltrekking van de liturgie en van de rituele handelingen object van onderzoek zijn, maar dat het accent ligt op de teksten die in de vieringen worden gezegd en gezongen, aangevuld met de ordening van deze teksten volgens de rubrieken. Dat het liturgiehistorisch onderzoek zich aanvankelijk focuste op teksten kan niet alleen verklaard worden door het gegeven dat de onderzoekers van het eerste uur filologische kennis en belangstelling hadden. Ook de afkeer van de vormgeving, het verloop en het uiterlijk van de liturgie kan bijgedragen hebben aan een tekstueel inhoudelijke oriëntatie als tegenhanger van de rubricistische liturgieopvatting ten tijde van de opkomst van de liturgiewetenschap die de liturgie beschouwde als een ceremonieel en decoratief protocol.⁴

3. De historische benadering is veelkleuriger geworden

Zoals elke historicus stelt ook de liturgiehistoricus zich ten doel om het verleden te reconstrueren, of beter: om een zinvol, dat wil zeggen betekenisrijk beeld van het verleden te scheppen.⁵ Voor een geloofwaardige reconstructie en dui-

⁴ Aldus F. LURZ: *Erlebte Liturgie. Autobiografische Schriften als liturgiewissenschaftliche Quellen* (Münster 2003 = *Ästhetik, Theologie, Liturgik* 28) 14.

⁵ Vgl. W. FRIJHOFF: ‘Inleiding. Historische antropologie’, in P. TE BOEKHORST, P. BURKE & W. FRIJHOFF (red.): *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel / Amsterdam / Heerlen 1992) 11-38, p. 12.

ding die zoveel mogelijk recht doen aan het verleden staan de historicus sporen en relictten ter beschikking waarin dat verleden zich kennen laat. Voor het detecteren, het ontsluiten, de analyse en de interpretatie van deze bronnen zijn verschillende benaderingswijzen mogelijk. Daarbij wordt steeds meer gebruik gemaakt van methoden, begrippen en inzichten van andere disciplines omdat in toenemende mate omwegen worden bewandeld om het doel te bereiken, namelijk het scheppen of herscheppen van een betrouwbaar beeld van het verleden.⁶ Ook binnen het liturgiehistorisch onderzoek zijn de afgelopen decennia nieuwe oriëntaties ontstaan. Liturgiegeschiedenis kan niet meer gereduceerd worden tot de klassieke tekstuele bestudering van de bronnen. De liturgiehistorische benadering heeft zichzelf ontwikkeld en verbreed en is daardoor veelkleuriger geworden.⁷ Dit manifesteert zich op een viertal punten: een methodische verbreding, het aanboren van andere bronnen, een wijziging in vraagstelling en een wijziging in afbakening van het object. Het moge duidelijk zijn dat deze vier punten nauw samenhangen en in onderlinge wisselwerking op elkaar van invloed zijn. Methoden en technieken worden ingezet met het oog op specifieke vraagstellingen of vanwege de aard van de te bestuderen bronnen. En door andersoortige bronnen aan te boren kan er ook een andere vraagstelling of probleemstelling worden opgeroepen of kan er een ander onderzoeksobject in het vizier komen; en omgekeerd kan er behoefte ontstaan om andere bronnen in het onderzoek te betrekken wanneer het verleden vanuit een andere vraagstelling benaderd wordt.

3.1. Methode

In methodisch opzicht heeft het liturgiehistorisch onderzoek zich lange tijd het meest thuis gevoeld bij de literaire benadering. Uitwisseling met andere vakgebieden en belangstelling voor onderzoek dat elders werd verricht had vooral betrekking op die disciplines waarmee enige verwantschap bestond vanwege de methode en vanwege het object. In eerste instantie betrof dit vooral de christelijke archeologie, iconografie, en architectuur,⁸ en de kerkmuziek of de hymnologie die overigens niet zozeer als muziek maar vooral als tekst benaderd werden. Ondanks de toenemende waardering en erkenning van deze vakgebie-

⁶ FRIJHOFF: 'Inleiding. Historische antropologie' 12-13.

⁷ Vgl. ook A. GERHARDS: 'Das Ganze im Konkreten. Ortskirchliche Traditionen und Realien in liturgiewissenschaftlicher Perspektive', in A. GERHARDS & A. ODENTHAL (Hg.): *Kölnische Liturgie und ihre Geschichte. Studien zur interdisziplinären Erforschung des Gottesdienstes im Erzbistum Köln* (Münster 2000 = Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 87) 13-28.

⁸ Zie het overzicht in S. DE BLAAUW: 'Architecture and Liturgy in Late Antiquity and the Middle Ages. Traditions and Trends in Modern Scholarship', in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 33 (1991) 1-34.

den voor de geschiedenis van de liturgie nemen ze in historische overzichten nog steeds een bescheiden plaats in en zijn ze er weinig in geïntegreerd.

Ook binnen de profane geschiedschrijving was er sprake van grensverkeer met andere disciplines en maakte men gebruik van daar gehanteerde methoden, inzichten en begrippen. Dit heeft geleid tot paradigmatische verschuivingen en vernieuwingen zoals die aanvankelijk in het interbellum gestalte kregen binnen de Annales-groep, en zich ontwikkelden tot de mentaliteitsgeschiedenis. Daarnaast moeten ook de historische antropologie, de cultuurgeschiedenis en de etnologie genoemd worden, vakgebieden waarin multidisciplinair gewerkt wordt en vanwaar methodisch vernieuwende impulsen zijn uitgegaan die ook hun uitwerking hebben gehad op de beoefening van de liturgiegeschiedenis. Hierdoor werd liturgie mede vanuit het perspectief van de cultuurwetenschappen en de geestesgeschiedenis bestudeerd.⁹

3.2. Bronnen

In zijn standaardwerk over de liturgiehistorische bronnen onderscheidt Cyrille Vogel drie typen.¹⁰ Een eerste type of categorie betreft de boeken met teksten die feitelijk in de liturgie gedurende een bepaalde periode gebruikt zijn. Hij omschrijft deze als de officiële boeken van de kerk die de bedienaars en hun assistenten ten dienste stonden bij het voltrekken van de vieringen. Vogel beperkt zich in zijn boek tot de bestudering van deze bronnen. Maar daarnaast noemt hij voor de volledigheid nog twee categorieën waar hij vervolgens niet op ingaat maar waarvan hij het belang wel onderstreept: dat is allereerst een ander type literaire bron met liturgische commentaren, verklaringen en beschrijvingen door auteurs vanaf de vroege kerk,¹¹ en vervolgens niet-tekstuele, materiële bronnen die hij aanduidt als *liturgical monuments*, zoals kerken, baptisteria, mozaïeken, sculpturen, vaatwerk en liturgische kleding. Het is opmerkelijk en veelzeggend dat het eerste type bron door hem en anderen gekwalificeerd wordt als *primaire* of *directe* en de andere als *secundaire* of *indirecte*.¹²

Zoals al eerder gezegd, heeft de liturgiegeschiedenis zich altijd nadrukkelijk geconcentreerd op het eerste type bron (het liturgisch boek) waarbij het accent lag op die bronnen die bepalend zijn geweest voor de grote ontwikkelingslijn van de westerse liturgie. Dat betekende dat de bronnen die geen of weinig in-

⁹ Zie A. MAYER: *Die Liturgie in der europäischen Geistesgeschichte* (Darmstadt 1971).

¹⁰ VOGEL: *Medieval Liturgy* 9-23.

¹¹ Ook theologisch-juridische documenten, kerkelijke regels en voorschriften en concilieteksten vallen onder deze categorie.

¹² Zie ook H. WEGMAN: *Riten en mythen. Liturgie in de geschiedenis van het christendom* (Kampen 1991) en R. MEBNER: *Einführung in die Liturgiewissenschaft* (Paderborn / München / Wien / Zürich 2001) 35-36, die het eerste en tweede type mijn inziens adequaat onderscheidt met de kwalificaties *prescriptief* en *descriptief*.

vloed hebben uitgeoefend op de voortgaande genese, of die geen grote verspreiding hebben gekend en slechts van lokale of regionale betekenis zijn geweest, doorgaans buiten beschouwing bleven. De laatste jaren zien we echter een toenemende belangstelling voor deze lokale bronnen die een aanvulling geven op het gangbare beeld van de algemene ontwikkelingslijn omdat er specifieke elementen en eigenheden in oplichten die het algemene beeld nuanceren en relativeren. Vanwege de beschikbaarheid van het aantal bronnen geldt dit vooral voor het tweede millennium. In dit verband kan bijvoorbeeld gewezen worden op studies naar de liturgische boeken en de liturgie van een bisdom,¹³ en op het groeiend aantal edities en studies van de *Libri ordinarii* waarin de concrete liturgie gedurende het jaar in een specifieke kathedraal, kerk of een klooster gedetailleerd is beschreven.¹⁴ Deze regionale geschiedenis van de liturgie nuanceert het algemene beeld van de geleidelijke groei en ontwikkeling van de westerse liturgie en laat zien dat de geromaniseerde, universele en uniforme liturgie ook altijd een veelvormige gestalte heeft gekend. Er wordt via deze bronnen niet gezocht naar de grootste gemene deler, maar naar datgene wat eigen of specifiek is voor een bepaalde periode en voor een bepaalde streek of stad. Het algemene kader en de grote structuur zijn weliswaar overal gemeenschappelijk, maar de concretisering, invulling en uitvoering laten differentiatie zien. Er is sprake van een eenheid in verscheidenheid.¹⁵ Op onderdelen blijkt de liturgische praktijk veel diverser te zijn dan het algemene beeld wil doen geloven; oud en nieuw hebben soms lange tijd naast elkaar bestaan. Deze diversiteit kan verwijzen naar oude regionale of lokale gewoontes en praktijken die gehandhaafd zijn of ze kan sporen bevatten van oude inheemse liturgische tradities die in de loop van de tijd zijn geëlimineerd.¹⁶

¹³ Zie bijvoorbeeld B. KRANEMANN & K. RICHTER (Hg.): *Zwischen römischer Einheitsliturgie und diözesaner Eigenverantwortung. Gottesdienst im Bistum Münster* (Altenberge 1997 = Münsteraner theologische Abhandlungen 48); GERHARDS & ODENTHAL: *Kölnische Liturgie*.

¹⁴ Zie voor overzichten van uitgegeven *ordinarii*, A.-G. MARTIMORT: *Les 'Ordines', les ordinaires et les cérémoniaux* (Turnhout 1991 = Typologie des sources du moyen âge occidental 56) 54-61; F. KOHLSCHNEIDER & P. WÜNSCHE (Hg.): *Heiliger Raum. Architektur, Kunst und Liturgie in mittelalterlichen Kathedralen und Stiftskirchen* (Münster 1998 = Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 82) x-xiv. Verschillende van de daar genoemde edities gaan vergezeld van een uitvoerige studie. Zie tevens J. BÄRSCH: *Die Feier des Osterfestkreises im Stift Essen nach dem Zeugnis des Liber Ordinarius. Ein Beitrag zur Liturgiegeschichte der Deutschen Ortskirchen* (Münster 1997 = Quellen und Studien 6).

¹⁵ Zie bijvoorbeeld L. VAN TONGEREN: 'La croix dans la liturgie de la fin du Moyen Age. L'intérêt du *Liber ordinarius* comme source locale', in *La Maison-Dieu* 245 (2006) 123-147.

¹⁶ Zoals gesuggereerd door H. Wegman die het niet uitgesloten acht dat in de hoog-middeleeuwse *Libri ordinarii* nog restanten bewaard zijn gebleven die teruggaan op de liturgie ten tijde van Amalarius van Metz (775?-852/3). Zie H. WEGMAN: 'Voorwoord',

De genoemde *Libri ordinarii* vormen in zekere zin de overgang naar het tweede type bron met teksten over de liturgie; van dat type geeft Vogel diverse voorbeelden vanaf de kerkvaders uit de vroege kerk tot auteurs uit de achttiende eeuw. De bestudering van deze bronnen wijst niet alleen op een verschuiving in belangstelling van een macrobenadering naar een microbenadering, maar ook op een verschuiving van *Textgestalt* naar *Feiargestalt*. De *ordinarii* kunnen beschouwd worden als een gids of een directorium waarin beschreven is hoe dagelijks de getijden en de mis gevierd moeten worden. De gebeden, gezangen en lezingen worden slechts middels *incipit* vermeld maar ze geven doorgaans uitgebreid aanwijzingen voor het verloop van de vieringen en de regelgeving omtrent de ordening van feestdagen. Ze beschrijven wanneer welke klokken geluid moeten worden, wie welke gewaden in welke kleur draagt, hoe de samenstelling van processies is en welke route zij afleggen, enzovoorts. Door hun soms gedetailleerde beschrijvingen geven ze inzage in de encenering van de liturgie en in de wijze waarop de liturgie voltrokken werd. In dit verband kan ook gewezen worden op de zogenaamde kostersboekjes, die enigszins vergelijkbaar zijn met de *ordinarii* omdat zij heel concrete beschrijvingen geven van de liturgische uitmonstering van de kerk en van de materiële aspecten tijdens het verloop van de liturgische vieringen.¹⁷ Bovendien kunnen ze inzage geven in de topografie van de ruimte en in de liturgische parafernalia van een kerk.

Voor het derde type bron dat Vogel omschrijft als *liturgical monuments*, heeft altijd wel belangstelling bestaan, maar in de geschiedschrijving van de liturgie neemt dit type bron nog slechts een bescheiden plaats in. De relevantie van deze bronnen wordt onderkend, maar de bestudering ervan gebeurt primair vanuit de eigen vakgebieden en van integratie met de liturgiewetenschap is slechts op bescheiden schaal sprake. Wederzijdse huiver en achterdocht lijken hier in de weg te staan. De (kunst)historicus vreest dat het object of het fenomeen teveel en te snel vanuit een eigen theologische verstaanshorizon met eigen begrippen, kaders en eventueel verborgen agenda's wordt verklaard, terwijl de theoloog enige achterdocht heeft bij een verklaring waarin het contemporaine religieuze universum en de religieuze leef- en denkwereld teveel buiten beeld dreigt te blijven.¹⁸

in J. TAGAGE: *De Ordinarius chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht* (Leeuwarden / Mechelen 1993 = Maaslandse monografieën 54) viii-xxix, hier xx-xxii.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld het kostersboekje van de Salvatorkerk in Utrecht: A. VAN ROSSUM: 'Kerkelijke plechtigheden in de St. Salvatorkerk te Utrecht', in *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 3 (1876) 109-259. Vgl. ook G. WEILANDT: 'Alltag einer Küsterin. Die Ausstattung und liturgische Nutzung von Chor und Nonnenempore der Nürnberger Dominikanerinnenkirche nach dem unbekanntem 'Notel der Küsterin' (1436)', in A. MORAHT-FROMM (Hg.): *Kunst und Liturgie. Choranlage des Spätmittelalter. Ihre Architektur, Ausstattung und Nutzung* (Ostfildern 2003) 159-187.

¹⁸ Voorbeelden van auteurs die kunstgeschiedenis, architectuurgeschiedenis en liturgie wel op elkaar betrokken zijn F. VAN DER MEER & CHR. MOHRMANN: *Atlas van de oud-*

3.3. Vraagstelling

Door dit bredere bronnenbegrip vormen meer en andersoortige bronnen object van studie, waardoor het verleden vanuit een ander perspectief belicht kan worden. De aandacht wordt gevestigd op documenten die gerelateerd zijn aan de setting van een concrete liturgische praktijk die daardoor meer gedifferentieerd en gespecificeerd in beeld gebracht kan worden. Want andere bronnen brengen andere aspecten naar voren die vervolgens ook weer andere vragen oproepen. Er is een verschuiving opgetreden van teksten die voorgegeven en voorgeschreven zijn door de kerkelijke of de wereldlijke overheid en die veelal afkomstig zijn uit het monastieke milieu of van de klerikale elite, naar teksten die de diverse expressies van de feitelijke rituele praxis beschrijven.¹⁹ Hierdoor heeft de oriëntatie zich verplaatst van de hiërarchie en de clerus naar het volk, van het voorgeleefde geloof naar de geleefde praktijk, van de institutioneel opgelegde en voorgeschreven liturgie naar het gevierde ritueel. Het accent is verlegd van de autoriteiten, de regisseurs, de samenstellers, de commentatoren en de theologen naar de gebruikers en de deelnemers. En bij de reflectie gaat de aandacht meer uit naar de rituele encenering en voltrekking, dan naar de analyse van de inhoudelijke theologische concepten die in het tekstmateriaal zijn vervat, en de invloed van theologen, dichters en stromingen op ontwikkelingen binnen dit gedachtegoed. De handelingsdimensie, die aan het ritueel een eigen dynamiek geeft en die ook doorwerkt in de duiding en de betekenisgeving ervan, is centraal komen te staan.

De interesse in lokale bronnen waar ik eerder over sprak laat zich ook verklaren tegen de achtergrond van de pluralisering en de globalisering die de huidige samenleving en cultuur domineren. De vraag naar de eigen identiteit wordt daardoor pregnanter gesteld en de behoefte om deze te profileren wordt sterker gevoeld met als gevolg dat men op zoek gaat naar de lokale geschiedenis.²⁰

3.4. Afbakening en verbreding van het object

Door de focus te verleggen van de officiële boeken naar de concrete ritueel-liturgische praktijk van het volk kwamen ook de devotie en de vroomheid in beeld evenals de religieuze volkscultuur. Het object werd verbreed en de scheiding tussen liturgie en paraliturgie of tussen liturgie en vroomheid vervaagde.

christelijke wereld (Amsterdam / Brussel 1958); S. DE BLAAUW: *Cultus et decor. Liturgie en architectuur in laatantieek en middeleeuws Rome. Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri* (Delft 1987).

¹⁹ De vraag naar de concrete liturgische praktijk in het verleden vormt een van de twee onderzoeksperspectieven die Kranemann formuleert met het oog op de toekomst van het liturgiehistorisch onderzoek. Zie KRANEMANN: 'Schwerpunkte liturgiewissenschaftlicher Forschung' 78; zie ook A. ANGENENDT: *Liturgie und Historik. Gab es eine organische Liturgie-Entwicklung?* (Freiburg / Basel / Wien 2001 = *Questiones disputatae* 189).

²⁰ Vgl. GERHARDS: 'Das Ganze im Konkreten' 17.

Religieus ritueel handelen wordt niet meer beperkt tot de door de kerk aangeboden en voorgehouden rituelen zoals in de boeken beschreven en volgens nauwkeurige richtlijnen en rubrieken uit te voeren. Wanneer de rituele praktijk centraal staat, vervaagt het onderscheid tussen binnen- en buitenkerkelijk, tussen officieel en officieus of experimenteel. Centrum en periferie vormen dan geen adequaat onderscheid meer. Paraliturgie is dan geen pejoratieve term, maar een kostbare bron en een rijke vindplaats van religieuze expressie en dus relevant voor de liturgiewetenschap.

Deze korte typering laat zien dat het liturgiehistorisch onderzoek zich veelzijdig ontwikkeld heeft en dat er door een verbreding van methoden, bronnen, vraagstelling en onderzoeksobject een veelkleurig palet aan benaderingen is ontstaan. De diversiteit licht vooral op in detailstudies en monografieën. De historische handboeken echter beschrijven de liturgiegeschiedenis nog altijd sterk vanuit de ontwikkeling van de liturgische boeken. Dit geldt voor het handboek van Herman Wegman, hoezeer hij ook geprobeerd heeft om een verbreding aan te brengen door de verschillende stadia van de liturgische ontwikkeling te situeren in de contemporaine maatschappelijke, culturele en religieuze context. En ook in de heortologische delen van Hansjörg Auf der Maur in het Duitse handboek *Gottesdienst der Kirche* domineren de liturgische boeken als bron hoewel hij tevens, overigens doorgaans in een kleiner lettertype, de verscheidenheid aan vroomheid en aan lokale en regionale religieuze rituelen en volksgebruiken in kaart brengt.²¹

4. Verwantschap en raakvlakken

De geschetste verschuivingen binnen de liturgiehistorische benadering sluiten aan bij de heroriëntatie in samenleving en cultuur sinds halverwege de twintigste eeuw en bij de vernieuwing op tal van terreinen van kerk en theologie waarvan de liturgievernieuwing na Vaticanum II de meest in het oog springende is. Als gevolg daarvan veranderde niet alleen de liturgische praktijk in menig opzicht, maar ook de wijze waarop deze praxis bestudeerd wordt. In het verlengde van de zogenaamde *anthropologische Wende* binnen de theologie en in de context van het postmodernisme en het individualisme vond er binnen de liturgiewetenschap een verschuiving plaats in paradigma en onderzoeksdesign. Mede door de inzichten van de mens- en cultuurwetenschappen ging de aandacht uit naar de plaats van de mens in de liturgie en naar een existentieel waarneembare betekenis van de liturgie. Als gevolg hiervan richtte de belangstelling

²¹ WEGMAN: *Riten en mythen*, HJ. AUF DER MAUR: *Feiern im Rhythmus der Zeit 1. Herrenfeste in Woche und Jahr* (Regensburg 1983 = *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft* 5); PH. HARNONCOURT & HJ. AUF DER MAUR: *Feiern im Rhythmus der Zeit 2,1* (Regensburg 1994 = *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft* 6,1).

zich meer en meer op het concrete, het particuliere en het alledaagse. Een generaliserende duiding in het kader van algemene, universeel theologische of ecclesiologische concepten maakte ruimte voor een benadering die zich bepaalt bij de plaats en de betekenis van de concrete ritueel-liturgische praktijk in het dagelijks leven.²² Vanuit dit paradigma wordt de huidige liturgie bevroegd, geanalyseerd en bestudeerd. De concrete liturgisch-rituele praxis is de primaire vindplaats van geloven en van theologische reflectie, ook nu deze praktijk een grote verscheidenheid kent zowel binnen, aan de rand, als buiten de kerkelijke kaders. De praktijk valt niet samen met de liturgische boeken omdat op veel plaatsen deze boeken niet of slechts gedeeltelijk worden gebruikt en omdat de praktijk meer aspecten en facetten omvat dan in die boeken beschreven worden. Dit betekent dat een inhoudelijke analyse van de teksten en rubrieken van bijvoorbeeld het doop- of uitvaartritueel weliswaar inzicht kan geven in de theologische duiding van thema's als erfzonde, paasmysterie, initiatie en leven na de dood binnen het rituale, maar dat andere elementen die wezenlijk zijn voor de betekenisgeving van het ritueel buiten beschouwing blijven, zoals de muziek, de eigen inbreng van betrokkenen via teksten en liederen, de ruimtelijke setting, enzovoorts. Bovendien hoeven de perceptie van het ritueel en de zin en betekenis die men eraan ontleent, niet samen te vallen met de theologische analyse van de teksten uit het rituale. Er dienen dus meer elementen in het onderzoek betrokken te worden om zowel de feitelijke praktijk als de beleving in beeld te brengen. En de bestudering van deze praktijk vormt het onderzoeksobject van de *RS*.

Deze gewijzigde liturgische praktijk evenals de bestudering daarvan zijn op hun beurt relevant voor de liturgiegeschiedenis. De geschiedenis wordt immers bestudeerd 'einfach um die Gegenwart verständlich zu machen, nicht um die Vergangenheit wiedererstehen zu lassen (was unmöglich ist), noch viel weniger, um sie wieder heraufzubeschwören (was törricht wäre)' aldus R. Taft.²³ Het belang van de geschiedenis ligt dus in het heden. Dat betekent dat hedendaagse vragen en de hedendaagse benadering van het ritueel-liturgisch object het historisch onderzoek sturen en richting geven. Daarom is de wijze waarop vanuit de *RS* de huidige praxis wordt benaderd relevant voor de liturgiegeschiedenis.

Het is niet nodig om hier uitgebreid in te gaan op de *RS*.²⁴ Maar met het oog op de relevantie voor de liturgiegeschiedenis is het wel van belang om enkele accenten die binnen de *RS* gelegd worden kort op een rij te zetten. Centraal uitgangspunt is de bestudering van de actuele ritueel-liturgische praktijk en de betekenis die mensen aan rituelen ontlenen of er aan toekennen. Dat betekent dat ook de sociaal-culturele setting waarbinnen de rituelen vorm en betekenis krijgen in het onderzoek betrokken wordt. Daarmee ligt het accent niet op het

²² Vgl. GERHARDS: 'Das Ganze im Konkreten' 14.

²³ TAFT: 'Über die Liturgiewissenschaft heute' 247.

²⁴ Zie de in noot 1 genoemde artikelen en de daarin vermelde literatuur.

ritueel zoals dat middels rubrieken, regels of concepten is voorgeschreven of door organisaties wordt aangeboden, maar op het ritueel zoals het werkelijk gestalte krijgt en voltrokken wordt. De beweging is dus niet ‘van boven naar beneden’, maar ‘van beneden naar boven’. Om de praktijk zo dicht mogelijk te benaderen, dient het ritueel integraal te worden geobserveerd en bestudeerd, dat wil zeggen in al zijn dimensies en in heel zijn verscheidenheid. De tekstualiteit volstaat dan niet; ook de materialiteit, de zintuiglijkheid en de lichamelijke horen daarbij. Het eigenlijke object is dus niet het ritueel als draaiboek, maar het ritueel *in actu*; het primaat ligt bij het ritueel handelen. Voor het ontsluiten van deze bron middels (participerende) observatie, interviews en enquêtes wordt gebruik gemaakt van methoden en technieken die aan meerdere disciplines ontleend kunnen worden. Ook bij de analyse van het materiaal wordt dikwijls een beroep gedaan op een interdisciplinaire benadering. Een interpretatie wordt dikwijls opgeschort uit vrees voor een te snelle inkadering of ordening in concepten, schema’s en modellen. De voorkeur gaat uit naar uitgebreide inventarisaties en beschrijvingen waarbij het concept van ‘benoeming en toe-eigening’ veelvuldig gehanteerd wordt.²⁵

Deze korte typering laat zien dat de wijze waarop binnen de *RS* bronnen en object benaderd en methoden en vraagstelling gehanteerd worden, verwant is met de verbreding die binnen de liturgiegeschiedenis ten aanzien van deze punten gesignaleerd kon worden. Deze verwantschap heft echter de verschillen niet op die vooral hierdoor bepaald worden dat de liturgiegeschiedenis zich richt op het verleden en de *RS* op het heden. De historicus ziet zich met het probleem geconfronteerd dat het object dikwijls beperkter benaderbaar is omdat bronnen gebrekkig of onvolledig beschikbaar zijn en levende getuigen of betrokkenen niet meer geraadpleegd kunnen worden. Desondanks kunnen beide benaderingen voor elkaar van waarde zijn en kunnen ze elkaar uitdagen en van vruchtbare impulsen voorzien.

5. Wederzijdse uitdagingen

5.1. Vanuit de *RS*

Binnen de *RS* heeft de methodenpluraliteit van meet af aan hoog in het vaandel gestaan, misschien wel omdat de *RS* zelf geen eigen methode ontwikkeld heeft maar vooral aansluiting zocht bij andere disciplines. Door deze multidisciplinaire aanpak is zij in staat gebleken om het rituele object in zijn verscheidenheid zowel integraler te beschrijven als ook veelzijdiger te analyseren. Participerende observatie, kwalitatief en kwantitatief empirische methodieken en etnografisch

²⁵ W. FRIJHOFF: ‘Toeëigening. Van bezitsdrang naar betekenisgeving’, in *Trajecta* 6 (1997) 99-118; IDEM: ‘Inleiding. Historische antropologie’ 15.

onderzoek werpen licht op zeer uiteenlopende facetten van ritueel-liturgisch handelen. Liturgiehistorisch onderzoek is niet onbekend met een multidisciplinaire benadering, maar dikwijls zijn het slechts enkele disciplines die connecties met elkaar aangaan. Een verdere ontwikkeling, een intensivering van de uitwisseling en een verbreding van de samenwerking zullen een meer integrale benadering ten goede komen omdat dan meer en uiteenlopende bronnen op elkaar betrokken worden en vanuit verschillende methoden en perspectieven beschreven en geanalyseerd worden. Verbindingen met kunsthistorische bronnen en disciplines liggen voor de hand en bestaan reeds, evenals relaties met de kerkgeschiedenis en de geschiedenis van de vroomheid; deze zouden uitgebouwd kunnen worden. Door in het historisch onderzoek ook de sociaal-culturele context te betrekken kunnen achtergronden van liturgische gebruiken en rituele praktijken verklaard en verhelderd worden.

Voor de bestudering van de liturgie zoals die feitelijk gevierd werd en van onderop vorm kreeg en beleefd werd, is het van belang om andere bronnen aan te boren. Lokale geschiedschrijving kan hier behulpzaam zijn, zoals ook de culturele antropologie de aandacht verlegd heeft naar het menselijk handelen in kleinschaliger, overzienbare gemeenschappen en open staat voor symboliek, attitudes, waarden en motivaties.²⁶ Onderzoek in de archieven van een stad of een kerk of parochie zou hier een sleutel kunnen bieden. En ook de binnen de literatuurwetenschap ontwikkelde methode van historisch receptie-onderzoek zou verkend kunnen worden met het oog op de bruikbaarheid en op perspectieven voor de liturgiegeschiedenis.²⁷ In dit kader kan ook gewezen worden op een ontluikende interesse voor de bestudering van zogenaamde egodocumenten, zoals pelgrimsverslagen en andere autobiografische geschriften.²⁸ Hierin komt niet alleen de particuliere, concrete liturgische praktijk ter sprake, maar wordt bovendien de *Textgestalt* van de liturgie overstegen doordat er vooral ook aandacht wordt geschonken aan de persoonlijke beleving en de betekenisgeving van de liturgie. De omvang van het aantal beschikbare bronnen van dit type is echter niet zo groot en neemt af naarmate we verder teruggaan in de tijd.

Bij mijn weten wordt dit type bron binnen de liturgiewetenschap nog vrijwel niet onderzocht. Daarom verdient het interessante boek van Friedrich Lurz dat in 2003 verscheen onder de titel *Erlebte Liturgie* hier bijzondere aandacht.²⁹ In deze studie is onderzoek gedaan naar liturgische ervaringen zoals verwoord in

²⁶ FRIJHOFF: 'Inleiding. Historische antropologie' 23.

²⁷ Zie R. SEGERS (red.): *Receptie-esthetika. Grondslagen, theorie en toepassing* (z.p.; z.j. [1978]); H. VAN GORP e.a.: *Receptie-onderzoek. Mogelijkheden en grenzen* (Leuven 1981).

²⁸ Zie het *Habilitations*-onderzoek van Stefan Böntert (Erfurt) naar verslagen van pelgrims naar het H. Land in de negentiende en twintigste eeuw.

²⁹ LURZ: *Erlebte Liturgie*; zie ook de bijdrage van Kranemann in dit nummer van het *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*: B. KRANEMANN: 'Liturgischer Pluralismus als Herausforderung liturgiewissenschaftlicher Forschung', sub 4.

autobiografische geschriften van enkele mannen en vrouwen uit de zestiende en zeventiende eeuw met verschillende achtergrond en herkomst. Deze geschriften, die in tijd en plaats niet samenvallen, geven een beeld van de feitelijke liturgische praktijk op een aantal plaatsen. Liturgische thema's die ter sprake komen betreffen de klassieke thema's zoals de sacramenten, de getijden, de gebeden thuis, de feesten, de heiligenverering, de kerkruimte, enzovoorts. Maar ook beschrijft een van de onderzochte auteurs de zondagse liturgie waar hij als leek in voorgaat vanwege het ontbreken van een priester. Geen van de liturgische boeken uit de zeventiende eeuw beschrijft een dergelijke praktijk. Omdat de beschrijvingen de perceptie van de liturgie weergeven vanuit het perspectief van telkens slechts één persoon, is terughoudendheid gewenst bij absolute en algemeen geldende conclusies; daarvoor zullen eerst meer van dit soort documenten bestudeerd moeten worden. Maar ondanks het beperkte aantal geschriften dat Lurz bestudeerde, hebben ze wel een belangrijke *Signalwert* omdat de observaties van de betreffende schrijvers zicht geven op de wijze waarop de liturgie in concreto voltrokken werd en gestalte kreeg, en bovendien inzage verschaffen in de plaats van de liturgie in het leven van gelovigen.³⁰ Via deze bronnen worden we dus niet alleen geïnformeerd over de feitelijke praxis in het verleden, maar ook over de uitwerking van de liturgie op individuele mensen, en over de verbinding tussen liturgie en leven. Het blijkt dat de lokale toe-eigening van de voorgegeven liturgie in veel gevallen afwijkt van de gangbare voorstelling, hetgeen van ons terughoudendheid vraagt bij al te vanzelfsprekende aannames en conclusies op basis van de liturgie zoals deze in de boeken beschreven is.

Egodocumenten, zoals gesignaleerd en bestudeerd door Lurz, vervolledigen ons beeld van het liturgisch spectrum van een periode en ze kunnen ons attenderen op wijzigingen in de perceptie en de toe-eigening van de liturgie in de praktijk, terwijl die liturgie volgens de boeken onveranderd is gebleven. Door het aanwenden van ook andere lokale bronnen zoals visitatieverslagen of parochiearchieven kan dat beeld verder gecompleteerd worden. De combinatie van bronnen maakt het mogelijk benoeming en toe-eigening met elkaar te confronteren en de liturgie van boven en van beneden op elkaar te betrekken. Bestudering van de liturgie langs deze weg heeft voor de theologische reflectie tot consequentie dat ook de feitelijke praxis in deze reflectie betrokken moet en kan worden, meer dan tot nu toe gebruikelijk is omdat altijd verondersteld is dat de praxis samenviel met de voorgegeven liturgie zoals vastgelegd in de boeken.

Tot slot wil ik in dit verband nog kort op een andere methode wijzen met behulp waarvan we inzicht kunnen krijgen in zowel de liturgische praktijk in het verleden als de beleving en de ervaring van de betrokkenen. Vanwege de aard van de methode kan deze echter alleen ingezet worden met betrekking tot het

³⁰ LURZ: *Erlebte Liturgie* 294.

recente verleden of de moderne geschiedenis. Ik doel hier op de *oral history*. Paul Post signaleerde deze benadering ook reeds en verwees naar het onderzoeksproject van Peter van Rooden die op basis van reeksen interviews met oudere mensen de plotselinge en vrijwel volledige ontkerkelijking van Nederland sinds de jaren zestig anders probeert te verklaren en te duiden dan gebruikelijk gebeurt op grond van de secularisatiethese.³¹ Bij zijn analyse van de interviews speelt met name de omslag in de rituele verscheidenheid en vanzelfsprekendheid op diverse terreinen van het dagelijks leven een cruciale rol. Ondanks de kanttekeningen die bij de *oral history* geplaatst kunnen worden – zoals met betrekking tot de betrouwbaarheid van de herinnering die niet alleen selectief is maar ook gestuurd en gefilterd is door latere inzichten en ervaringen – kan met behulp van deze methode de liturgiegeschiedenis van de twintigste eeuw vanuit een ander perspectief benaderd worden. De Liturgische Beweging en de liturgievernieuwing zijn altijd beschreven en bestudeerd vanuit de liturgieontwerpers en hun hooggestemde idealen die gestuurd werden door een sterke intellectuele en rationele benadering van de liturgie en een geïdealiseerd beeld van de (vroegste) geschiedenis van de liturgie. Actieve deelname was het overkoepelende motto. Het rituele aanbod werd grotendeels gereduceerd tot eucharistie; de hang naar soberheid en eenvoud heeft kerkinterieurs onttakeld; ter bevordering van de betrokkenheid zijn kerken heringericht en voorzien van liturgische centra of podia; en de invoering van de volkstaal heeft een volledig nieuw muzikaal repertoire tot ontwikkeling gebracht. Het accent lag op uitleg, toelichting en inhoudelijk begrip. De goede bedoelingen van de liturgievernieuwers hoeft niet in twijfel te worden getrokken, maar het onderzoeksproject van Peter van Rooden heeft de vinger gelegd op de eenzijdigheid van deze geschiedschrijving van bovenaf. Deze voor de liturgiegeschiedenis belangrijke periode zal op een andere wijze gewaardeerd moeten worden wanneer zij bestudeerd wordt vanuit het perspectief van de kerkgangers in hun sociaal-culturele context.

5.2. Vanuit de liturgiegeschiedenis

Omdat binnen de RS het accent ligt op de bestudering van de actuele ritueel-liturgische praxis en er met name veel belangstelling bestaat voor nieuwe vormen van ritualiteit, de zogenaamde *emerging rituals*, blijft de geschiedenis er grotendeels buiten beeld. Toch zijn de meeste onderzoekers op het gebied van de RS het erover eens dat herhaling een belangrijk aspect of zelfs een wezenlijk kenmerk is van rituelen, al is het maar om ze te kunnen herkennen en eraan te kunnen participeren. Rituelen zijn op een of andere manier voorgegeven, hebben een voorland, en hangen samen met een traditie. Dit betekent dat de

³¹ POST: 'Na de lange jaren zestig'; P. VAN ROODEN: 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 524-551.

verschillende vormen van ritualiteit dus een historische component hebben. Ook ten aanzien van nieuwe rituelen kan men zich afvragen of ze geheel nieuw zijn en of hier niet gedeeltelijk of indirect een beroep gedaan wordt op het verleden. Dit betekent voor de *RS* dat ook het historische aspect van rituelen in het onderzoek betrokken moet worden om het ritueel volledig recht te doen.

Traditie is echter geen massief gegeven. Het verleden kan op verschillende manieren in het spel zijn, zowel bij degenen die rituelen ondergaan en eraan deelnemen als bij degenen die rituelen vormgeven en propageren, zoals Gerard Rouwhorst helder heeft beschreven in het kader van de vernieuwing van de liturgie.³² Vanuit verschillende overtuigingen of agenda's kan het verleden op uiteenlopende wijzen worden ingezet. Traditionalisten en behoudzuchtigen benadrukken de historische continuïteit en beschouwen elke vernieuwing als breuk met het verleden. Hervormingsgezinden beroepen zich doorgaans op een ver verleden dat als oorspronkelijker en zuiverder wordt beoordeeld dan latere ontwikkelingen. Eerstgenoemden lopen het gevaar een te zwaar accent te leggen op continuïteit, laatstgenoemden op het idealiseren van het verleden (de vroege kerk), aldus Rouwhorst. Zie in dit verband ook de kunstmatige manier waarop soms bij nieuwe of hernieuwde vormen van ritualiteit een beroep op het verleden gedaan wordt ter vergroting van de validiteit of de plausibiliteit van rituelen; in dat geval spreken we van *invention of tradition*.³³ Een andere vorm van idealiseren of romantiseren van het verleden betreft het handhaven of continueren van rituelen maar dan ontdaan van hun oorspronkelijke context, wat kan leiden tot esthetisering, musealisering of folklorisering.³⁴

Binnen de context van de *RS* kunnen deze onderscheidingen verhelderend zijn omdat ze bij de bestudering van nieuwe vormen van ritualiteit attenderen op de vraag of het verleden er in het spel is, en zo ja: hoe dat het geval is en of er recht gedaan wordt aan het verleden. Dit is des te meer van belang omdat de traditie een belangrijke rol speelt binnen de christelijke en vooral de katholieke liturgie. De geschiedenis plaatst het heden in het perspectief van het verleden en wil het heden zo inzichtelijk en begrijpelijk maken. De geschiedenis wil niet gekopieerd worden; ze reikt geen modellen aan om na te bootsen. Het belang van de geschiedenis ligt immers niet in het ontwikkelen en koesteren van een terugwaartse ideologie. Het verleden is weliswaar steeds instructief, maar nooit normatief.³⁵

³² G. ROUWHORST: 'Bronnen van liturgiehervorming tussen oorsprong en traditie', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 20 (2004) 7-23.

³³ Zie P. POST: 'De creatie van traditie volgens Eric Hobsbawm', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 11 (1995) 77-101.

³⁴ Zie POST: 'Zeven notities' 18-21; G. LUKKEN: *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur* (Baarn 1999) 198-205.

³⁵ TAFT: 'Über die Liturgiewissenschaft heute' 248. Zie ook H. WEGMAN: 'De la pesanteur de la liturgie catholique romain', in *Praxis juridique et religion* 4 (1987) 168-175; IDEM: 'Liturgie en lange duur', in L. VAN TONGEREN (red.): *Toekomst, toen en nu*.

6. Tot slot

Ondanks de verschillen tussen de *RS* en liturgiegeschiedenis die in eerste instantie het meest in het oog springen, lijkt er bij nader inzien sprake van een minstens gedeeltelijk gemeenschappelijke oriëntatie. Dit wordt mede hierdoor verklaard dat de nieuwe ontwikkelingen en benaderingen binnen het historisch onderzoek zich voltrokken hebben in dezelfde wetenschapstheoretische en maatschappelijk-culturele context als waarbinnen de *RS* zijn ontstaan. De vraagstelling is in veel opzichten vergelijkbaar, evenals de centrale plaats van de ritueel-liturgische praxis en de benadering van onderop. Mogelijkheden voor uitwisseling en vruchtbare samenwerking liggen in het verschiep, en kunnen bijdragen aan een verdere profilering van het vakgebied van de liturgiewetenschap.

Summary

On the face of it Ritual Studies and the history of liturgy seem to have little in common. The anthropological background and line of approach of Ritual Studies and the involvement with current affairs are hard to reconcile with the historical approach of liturgical studies, which was long dominated by the philological and critical study of the sources and by the historically comparative and the historically genetic methods. Within these approaches the history of liturgy becomes almost identical with the history of liturgical books that particularly represent the 'official' liturgy and reduce liturgy to merely text. But in the past decades the history of liturgy has become multi-coloured. Under the influence of developments in the field of science, society and culture as in which the Ritual Studies are developed, the historical approach of the liturgy has been broadened. This is shown in various ways. In short: methodologically an increasing multi-disciplinarity can be observed; other and multifarious sources are being opened up; the phrasing of a question is being changed and the object is broadened. The emphasis is shifted to religious ritual liturgical practice in the way it takes shape because of the actual praxis, rather than to the way it is presented by the liturgical books. This means a shift in attention from top down to bottom up, from macro to micro, from universal to local and regional, from offer and regulation to perception and experience, from *Textgestalt* to *Feiergestalt*. In this connection several recent research foci and publications show that this development could be indicative of a trend.

These developments within the history of liturgy show that there is a closer relationship with Ritual Studies than one would think at face value. This relationship facilitates productive co-operation, in which both can be helpful in the approach of the object and the sources, and in the use of a vision on history.

Dr. Louis van Tongeren is universitair docent liturgiewetenschap aan de faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de Universiteit van Tilburg.
Adres: Prof.dr. Dondersstraat 65, 5017 HH Tilburg, NL. <a.j.m.vtongeren@uvt.nl>

Beschouwingen over de ontwikkeling en de voortgang van de liturgievernieuwing (Heeswijk-Dinther 1994 = Liturgie in perspectief 2) 11-38.

